

דרכי שימוש במובאות מהמקורות ב"הכנסת כלה" לש"י עגנון

0. הערות פתיחה

הרומן "הכנסת כלה" משופע במובאות מהמקורות: המקרא, המשנה, התלמוד, המדרשים, רש"י, הפוסקים, רמב"ם, ספר הזוהר, שולחן ערוך ועוד.¹ מבחינה לשונית נשאלת השאלה, כיצד משתלבות המובאות בטקסט: האם על דרך השיבוץ, או כמשפטים נפרדים המובחנים בשית. וכן נשאלת השאלה, אם יש ביצירה מובאות שהוכנסו בהן שינויים מורפולוגיים או לקסיקליים; ואם כן, מהן הפונקציות של השינויים השונים.

מבחינה ספרותית יש לשאול, מה טעם ראה המחבר להשתמש במובאות רבות כל כך² ביצירה שאינה בגדר ספרות מדעית אלא ספרות יפה, ומהן הפונקציות של דרכי השימוש השונות במובאות; וכן, האם מצביעות הפונקציות השונות על אופייה המורכב של היצירה.

נחלק את דיוננו לשני חלקים. בחלק הראשון נדון במובאות שהוכנסו בהן שינויים, ובחלק השני נעסוק בשימוש במובאות כלשונן וכמשמען.

1. שינויי צורה או משמעות במובאות מהמקורות³

מובאות ששוננו במשמעותן או בצורתן רווחות ברומן פחות מאלה שהובאו במדויק,

- * שתי המהדורות הראשונות של "הכנסת כלה" (מהד' מקלט תר"ף ומהד' ברלין תרצ"א) הותקנו והועלו על המחשב במדור לעברית החדשה של המילון ההיסטורי ללשון העברית. אגב התקנתן סומנו המובאות מן המקורות. ראה להלן פרק 2.
- אני מודה לד"ר יחיאל קארה על שקרא את כתב-היד של המאמר והעיר הערות חשובות.
1. רשימה מקיפה של מקורות הרומן מצויה בספרו של משה י' הרצל, שי עולמות מקורות לעגנון – הכנסת כלה, הוצאת עקד תשל"א.
 2. במהדורת תרצ"א נמנו 256 מובאות מדויקות: בכרך הראשון, הכולל 295 עמודים, 190 מובאות, ובכרך השני, הכולל 219 עמודים, 66 מובאות.
 3. אמונה ירון סיפרה לי, שבמכתבים שעגנון כתב לזלמן שוקן בשנים 1916–1959 היא מצאה פסוקים ומאמרי חז"ל שהוא הכניס בהם שינויים שונים. ביתיים יצא לאור אוסף המכתבים: ש"י עגנון – ש"ז שוקן, חילופי אגרות (תרע"ו–תשי"ט), הוצאת שוקן תשנ"א.

אך הן בולטות בשל יסוד ההפתעה שבהן. במושג שינוי במשמעות אנו מתכוונים גם לחוסר התאמה בין המובאה לבין ההקשר החדש שהיא שובצה בו.⁴ בדיוננו בתופעה זו מסתייעים אנו במצע התאורטי שהניחו ג' טורי וא' מרגלית במאמרם "דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול".⁵ המונח "צירוף כבול" מוגדר במאמרם כ"קולוקציה הדוקה, שרכיביה מופיעים צמודים זה לזה ובסדר קבוע".⁶ מוצאים אנו הצדקה להסתייעות בתאוריה על שימוש סוטה בצירוף כבול, כשאנו דנים בדרכי שינוי של מובאות מהמקורות, משום שאנו יוצאים מנקודת הנחה שפסוקים, מאמרי חז"ל, פתגמים וכד' משמשים בעברית החדשה כצירופים כבולים; כלומר, השימוש התקין במובאות מהמקורות הוא על דרך הדיוק.⁷ מובן מאליו, שאין הכוונה לצירופים ולביטויים מהמקורות המשמשים בלשון החיה באופן טבעי. המונח "צירוף כבול" משמש במאמרם של טורי ומרגלית כמונח כולל, המציין גם ניב (בלשונם, "אידיום"). ניב מוגדר הגדרה סמנטית כצירוף כבול שהמשמעות שלו אינה שווה לסכום המשמעויות המילוליות של כל אחד מרכיביו.⁸ מכאן שהענקה משמעות מילולית לרכיביו של ניב גורמת לשינוי במשמעותו. להלן נעסוק גם במובאות שהן ניבים, ונעמוד על דרכי השינוי במשמעון.

1.1 אי-התאמה בין השיבוץ להקשר

בסעיף זה אנו עוסקים בצירופים או בפסוקיות מהמקורות ששובצו בהקשר לא מתאים. לרוב הפער בין ההקשר של המשובץ במקור לבין ההקשר החדש גורר שינוי במשמעות המשובץ עצמו. הבה נתבונן בדוגמאות:

א. ולמה הוצרך לשני סוסים, אלא טובים השנים מן האחד, שמוסיפים חשיבות

לנוסעיהם (תשי"ג, עמ' י).⁹

טובים השנים מן האחד, אשר יש להם שכר טוב בעמלם (קהלת ד, ט).

4. תופעה זו מוכרת מספרות ימי הביניים, וניכרת גם בספרות החדשה. ראה ניתוחו של ג' שקד לפתיחת סיפורו של מנדלי "שם ויפת בעגלה" בספרו הסיפורת העברית 1880-1980 א, עמ' 86-88; וראה מ' פרוכטמן, "השפעתם של המקורות הקדומים והספרות החדשה על לשונו של אהרן מגד ב'החי על המת'", הספרות א, 3-4 (תשכ"ט), עמ' 723-725.

5. ראה ברשימת המחקרים בסוף מאמר זה.

6. שם, עמ' 100.

7. המשתמשים בפסוקי מקרא, במאמרי חז"ל וכד' נוהגים לעשות זאת על דרך הדיוק. שינוי כלשהו נחשב כסטייה, ולרוב זוכה לתיקון מפי הבקיאים.

8. טורי ומרגלית, עמ' 100.

9. מראי המקומות הם ממהדורת תשי"ג. במקרים של הבדלים מהותיים בניסוח הבאנו הן את נוסח תרצ"א הן את נוסח תשי"ג. במקרים של הבדלים אחרים ציינו זאת בהערות. במהדורת תרצ"א מופיעות מלים אלה לפני הפסוק המשובץ "אלא שאמר הרב הקדוש מאפטא" (כרך א, עמ' יג). כל ההדגשות במובאות הן שלי.

חלק מהפסוק המקראי, שעניינו בני-אדם, הוכנס להקשר שנושאו סוסים, וממילא חל שינוי סמנטי במסומני המלים המשמשות נושאים בפסוק. בשינוי המסומנים מבני אדם לסוסים יש משום הנמכה, וזו יוצרת אפקט קומי.

ב. אמר רבי יודיל, יואל הכרתני ואני כמעט לא הכרתוך, ראה פניך לא פללתי, והנה הראה אותי אלקים גם את זרעך (עמ' צב).
ויאמר ישראל אל יוסף: ראה פניך לא פללתי, והנה הראה אתי אלהים גם את זרעך (בראשית מח, יא).

הפסוק המקראי המתאר את רגע השיא בסיפור יוסף ואחיו, כאשר יעקב רואה את בנו יוסף שנים רבות לאחר שהתאבל על מותו, משמש את ר' יודיל בפגשו מחר ותיק. אין ספק שהפער בין ההקשר הדרמטי במקרא לסיטואציה שברומן גורם להנמכה ולאירוניה.

יש שיבוצים שבאחת ממלותיהן נעשה שינוי מורפולוגי, וזה גורר שינוי במסומנים, כפי שנראה להלן:

ג. היתה שם אשה כפרית ערלית וענתה להם בלשון הגויים.¹⁰ אמר לה נטע לאותה אשה, הגידי לי שאהבה נפשי מי זה יושב בתוך ביתך ולומד תורתנו הקדושה? (עמ' קג).
הגידה לי, שאהבה נפשי: איכה תרעה, איכה תרביץ בצהרים... (שיר השירים א, ז).

ד. שמא סרסורים לא שלחתי לו? שמא מסחרים לא הציעו לו? ממש נפשי יצאה בדברם כמה ממון יש להרויח והוא אינו נותן לבו עליהם (עמ' רכח).
פתחתי אני לדודי, ודודי חמק עברי; נפשי יצאה בדברו... (שיר השירים ה, ו).

בדוגמאות ג, ד שובצו חלקי פסוקים משיר השירים. בדוגמה ג חל שינוי במין הדקדוקי של הפועל, מנוכח לנוכחת (הגידה < הגידי); אך הואיל והדובר הוא גבר – נטע בעל העגלה – אין בשיבוץ הפסוק אי-התאמה להקשר של יחסים שבינו לבינה. עם זאת אין הפסוק, הלקוח משירת אהבה עזה, מתאים להקשר החדש של פגישה מקרית וחטופה בין שני אנשים זרים. נוצר פער בין המטען הרגשי של המלים לבין רדידות הסיטואציה שברומן שבתוכה הן משתבצות.

בדוגמה ד שונתה צורת המקור במספר, מיחיד לרבים (בדברו < בדברם), ובכך מסתמנת חריגה מההקשר המקראי של אהבה. ואמנם, המסומן של המקור הנטוי הוא

10. במהדורת תרצ"א הנוסח הוא "היתה שם אשה כפרית ופניה כפני ערלית..." (כרך א, עמ' קלג).

סרסורים, וההקשר החדש של הפסוק הוא חומרני וחילוני. באמצעות הפער שבין ההקשר החדש למקורי מובלטת החומרנות של הפונדקי שבאכסנייתו שהה ר' יודיל, ומובע יחס אירוני כלפיו.

1.2 החזרת המשמעות המילולית לניב

בסעיף זה נעמוד על שימוש בביטויים אידיומטיים מהמקורות במשמעות מילולית או בשתי המשמעויות כאחת – המילולית והאידיומטית, לפי הגדרת ניב, שהובאה בסעיף 1.

ה. ...אלא שסוסיו של הבעש"ט ז"ל במאמר היו מהלכים¹¹ ולא היו צריכים למנהיג, אבל סוסיו של נטע כיון שהסיע עיניו מהם הניחו דרך המלך והלכו ארחות עקלקלות היינו¹² פויליש"ר ווע"ג. היו צריכים לילך לזבליטיץ הלכו לצ"ח ולטשיסק. ולא עוד אלא שהיו רועים בשדות, עד שנתמלאה כרסם והיה קשה עליהם משאם והיו מבקשים עלילה היאך לפרוק עול בעליהם (עמ' ל). בימי שמגר בן-ענת בימי יעל חדלו ארחות, והלכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות (שופטים ה, ו).

ו. ומתוך שהכניסו ראשם בין המחשבות נשתבשו רגליהם וירדו מן הדרך. וכיון שירדו ירדו. קפץ וירד נטע מן העגלה להחזיר את סוסיו לדרך הישר (עמ' ג).¹³

בבכי יבאו ובתחנונים אובילים, אוליכם אל נחלי מים בדרך ישר לא יכשלו בה... (ירמיה לא, ט).

דוגמאות ה, ו, שנושאיין סוסיו של נטע בעל העגלה, כוללות ביטויים של הליכה בדרך. הצירוף "והלכו ארחות עקלקלות" שבדוגמה ה כמעט זהה למקור שבספר שופטים, ורק צורת הפועל שונתה מן יקטול אל קטל. בהקשר החדש נשמרת המשמעות המקורית המוחשית של הצירוף, אך עם זאת נרמזת המשמעות האידיומטית המופשטת מתוך ההשוואה לסוסי הבעש"ט, וכן מהבהרה בידיש ומהמשפטים העוקבים. סביר להניח שהמשמעות האידיומטית של הצירוף נובעת מתהלים קכה, ה: "והמטים עקלקלותם יוליכם ה' את פעלי האון...".

11. במהדורת תרצ"א "הולכים" (כרך א, עמ' לח); בתשי"ג "מהלכים".

12. במהדורת תרצ"א "זה" (שם).

13. במהדורת תרצ"א "ירד נטע מן העגלה ובקש להעמידם על דרך הישר" (כרך א, עמ' סה).

בדוגמה ו הביטוי "דרך הישר" משמש במשמעותו המקורית המוחשית. הואיל ובעברית החדשה ביטוי זה משמש במשמעות אידיומטית, ניתן לדבר כאן על החזרת המשמעות המקורית לניב. יש לציין שכבר במקרא קיבל הביטוי משמעות מופשטת: "יש דרך ישר לפני איש, ואחריתה דרכי מות" (משלי יד, יב).

בשתי הדוגמאות חלה הנמכה מההקשר המקראי להקשר החדש שברומן: המקור לצירוף "ילכו ארחות עקלקלות" שבדוגמה ה הוא שירת דבורה, אפוס גבורה; והצירוף "דרך הישר" שבדוגמה ו הועתק מחזון נבואה לסיטואציה טריביאלית של הנהגת סוסים. מצד שני יש בעצם העתקה זו כדי לחזק את המגמה להאנשת סוסיו של נטע בעל העגלה.

ז. כיון שהגיע יום הפקודה הלכתי אצל הרב מזידיטשוב שיבקש עלי רחמים שיפטרוני מעבודת המלך. הציץ עלי וראה שפיאותי קטועות ובגדי אינם כבגדיהם של חובשי בית המדרש. אמר, ריקא ומי יעבוד בצבא אם לא אתה? אמרתי לו, רבי אם מוסרים אותי לצבא הרי אמי מתה ברעב. אמר, המתן קצת, ויצא. המתנתי ולא בא. שאלתי, היכן הרב. אמרו לי, בבית הכבוד... לבסוף נכנס הרב. ראה אותי ואמר, ¹⁴ עדיין אתה עומד? טול את הכלי ואטול את ידי. נטלתי ויצקתי מים על ידי. בירך ברכת אשר יצר בנעימה ונתאנח... וזקף שתי עיניו הקדושות כלפי מעלה ואמר, דור חדש דור גאה, לא פיאות ולא זקן. יהודים יפים לך בעולמך רבוננו של עולם. ופנה כנגדי ואמר, כשם שמצאת חן בעיני כן תמצא חן בעיניהם. ¹⁵ כלך ולך (עמ' יח).
ויאמר יהושפט: האין פה נביא לה, ונדרשה את ה' מאותו? ויען אחד מעבדי מלך ישראל ויאמר: פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו (מלכים ב ג, יא).

מהחלק הראשון של הפסוק המקראי מסתבר שמשמעות הצירוף "יצק מים על ידי..." אינה מילולית אלא אידיומטית, כלומר המשמעות הכללית של הצירוף אינה סכום המשמעויות של כל מלה בנפרד. ואמנם בדרך זו מפרשים רד"ק ורלב"ג, ואת תמצית פירושיהם ניתן למצוא במילון בן-יהודה: "יצק מים על ידי פלוני – היה משרתו, תלמידו" (ערך יצק^א).

בסיטואציה שברומן מתממשת המשמעות המילולית, הבלתי אידיומטית של הצירוף; כלומר, הוחזרה המשמעות המילולית לכל אחד מרכיבי הניב.

14. במהדורת תרצ"א "לבסוף נכנס הרב, כשראה אותי אמר".

15. "יהי רצון כמו שמצאת חן בעיני..." (כרך א, עמ' כג).

הסיטואציה ספוגה אירוניה, שהרי הצעיר פלטיאל אינו יהודי ירא שמים, ואין הרב מבקש עליו רחמים, כבקשתו, אלא, להפך, מביע טרזוניה כלפי מעלה על קיומם של "יהודים יפים" כמוהו. עם זאת, בעצם "איחולי" הרב, שלא ימצא חן בעיני רשויות הצבא, יש משום מילוי בקשתו של פלטיאל, אם כי על דרך השלילה. הניגוד המוחלט בין ההקשר המקראי של הניב לבין הקשרו החדש יוצר אירוניה חריפה.

1.3 הרחבה

הרחבה היא שינוי מובאה מהמקורות באמצעות הוספת מלה אחת או יותר. התוספת הלקסיקלית גוררת לעתים שינוי במשמעות, כפי שנראה להלן:

ח. אמר נטע, בדרך שאדם רוצה לילך בה הסוסים מוליכין אותו (עמ' רה).
בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו (בבלי מכות י ע"ב; במדבר רבה כ, יב).

במקורות המשפט חסר נושא, ומתוך ההקשר ניתן לשחזר אותו כהקב"ה או כאנשים. תוספת המלה הסוסים הופכת את הנושא הבלתי מפורש למפורש, ואף גורמת לחילון המשמעות, ומכל מקום להגמכתה. נטע בעל העגלה מבטא משפט זה כשבח לטוסים, אך הואיל ואלה מוזכרים במפורש במקום אנשים או הקב"ה, נוצר ניגוד קומי בין דבריו של נטע לבין המשפט שבמקורות. את היחס בין המשפט שעגנון חיבר לבין המובאה מן המקורות המונחת בתשתיתו ניתן לתאר כיחס בין משפט במבנה העלי לבין מבנה העומק שלו. המשמעות המלאה של המשפט במבנה העלי מתבהרת ממבנה העומק שלו, וככל שהניגוד גדול יותר, המוטיב הקומי מתחזק. על תופעה זו ניתן לעמוד מתוך השוואת משפטים אחרים שעגנון חיבר עם מימרת התשתית הנ"ל:

ט. ...והתחיל [רבי יודיל] מהלך אחרי רגליו, להיכן רגליו הוליכו אותו הלך (עמ' רנח).

י. ...ומשום שלא רצה [רבי יודיל] ליהנות מן הצדקה לא היה בידו לשכור עגלה והיה מהלך אחרי רגליו, להיכן שהיו רגליו מוליכות אותו היה הולך (עמ' רע).

יא. וכשנפטרו והלכו מאותו כפר להיכן הלכו, למקום שהוליכו אותם הסוסים (עמ' ססד).

במשפטים שבדוגמאות ט, י ניתן לפרש באופן מטאפורי את ההליכה אחר הרגליים, היינו התנהגות חופשית, ספונטנית או אינטואיטיבית. לכן ההבדל ממימרת התשתית אינו כה גדול, וכתוצאה מכך האפקט הקומי קטן. לעומת זאת המשפט שבדוגמה יא, שלפיו הסוסים מוליכים את האדם, נבדל מאוד ממימרת התשתית, בדומה לדוגמה ח.

לכן האפקט הקומי חזק. ואמנם משפט זה משולב ברומן כקומי, משום שהוא חלק מ"זמר רבי יודיל" (עמ' שנב) – זמר של ליצנות, שהושמע בחגיגת פורים, ומהווה למעשה פארודיה על העלילה הראשית ברומן, קורותיו של רבי יודיל. לבסוף ראוי לציין, שאף משפט התשתית מובא ברומן כלשונו, בסיפור "הרב והאורח" (ראה עמ' שז).

למשפט שבדוגמה יב שני ניסוחים שונים, כפי שנראה להלן:

יב. ...והריהו מבקש לישב עם בני ביתו בשלוה מיד קופצת עליו אותה אלמנה ובאה ויושבת ביניהם (תרצ"א, כרך א, עמ' רלה).
אדם טרוד כל היום ואינו רואה את אשתו ובניו, בא פסח באה מנוחה, והרי הוא מבקש לישב עם בני ביתו בשלוה מיד קופצת עליו טרחתה של אותה אלמנה שבאה ונדחקת ביניהם (תשי"ג, עמ' קצב).
ביקש יעקב לישב בשלוה, קפץ עליו רוגזו של יוסף (רש"י, בראשית לז, ב; לפי בראשית רבה פד, ג).

בדוגמה זו נעשית ההרחבה באמצעות כמה מלים ובכמה מקומות. בנוסח שבמהדורת תרצ"א הופכת המשמעות המופשטת של הפעלים שבמשפט המקורי למוחשית. שם הפועל לישב מקבל משמעות מוחשית מהצורה יושבת שבהמשך, ואף הפועל קופצת מאבד ממשמעותו המטאפורית בשל סמיכותו לפועל ובאה. ואילו בנוסח שבמהדורת תשי"ג נשמרת המשמעות המושאלת של הביטוי "קופץ עליו..." משום שהמלה טרחה היא מופשטת. לעומת זאת משמעות שם הפועל לישב הופכת למוחשית בשל הרחבת הביטוי המקורי באמצעות המלים "עם בני ביתו".

1.4 המרה

סוג נוסף של שינוי מובאות מהמקורות הוא המרת רכיב אחד או יותר, כאשר המונח "רכיב" מציין לא רק מלה אלא אף עיצור.

יג. וזה פתשגן הכתב [של הרב הקדוש מאפטא]... ואין פרוטה אחת, ואין מזוגין לו לאדם אשה אלא לפי מעותיו, בוא יבוא ברנה נושא עלמותיו (עמ' טו).¹⁶

הלוך ילך ובכה נשא משך הזרע, בא יבא ברנה נשא אלמתיו (תהלים קכו, ו).

העיצור הראשון במלה אלומותיו הומר בעיצור הדומה לו בצליל, ואף זהה לו מבחינה פונטית בעולם השיח של הרומן. המרה מינימלית זו גוררת שינוי גדול

16. דוגמה זו מובאת במאמרם של טורי ומרגלית, עמ' 118.

במשמעות, שהרי המלה עלמותיו אינה שייכת לשדה הסמנטי של חקלאות אלא לשדה הארוטי. ההמרה הלקסיקלית גוררת אף שינוי במשמעות הפועל הפוליסמי הקודם למלה שהומרה – נושא. הקורא שציפה למצוא את המלה אלומותיו בסוף הפסוק מופתע, והפתעה זו גורמת לאפקט קומי.¹⁷ היסוד הקומי נובע גם מן העובדה, שהמלה עלמה מופיעה בריבוי, עלמותיו; דבר זה איננו מתאים, כמובן, להקשר. השימוש בצורת הרבים, כביכול בשל אילוץ החריזה עם המלה מעותיו, מחזק את ההומור.

יד. נכנס רבי יודיל אצל רבי יודיל נתן זון... עמד רבי יודיל לפני רבי יודיל ואין רבי יודיל יודע שעומד לפניו רבי יודיל שהוא מבקש ואין רבי יודיל יודע שהוא מתבקש... שאל רבי יודיל את רבי יודיל, שמא מכיר אתה את רבי יודיל נתן זון, לא בי אני מדבר אלא ברבי יודיל אחר והוא עשיר מופלג בעשירות... לא היה בידו של רבי יודיל להשיב לרבי יודיל, שלא הכיר רבי יודיל אדם עשיר כרבי יודיל [כעצמן] ואמר, מי יתן כל עם ה' נגידים (עמ' שנא-שנב). ויאמר לו משה... ומי יתן כל עם ה' נביאים... (במדבר יא, כט).

בדוגמה זו ההמרה חלה על שני עיצורים במלה נביאים שבפסוק המקראי. ההמרה מעתיקה את המלה מעולם הרוח אל עולם השררה. משימוש הדובר – רבי יודיל נתן זון העשיר – בפסוק המקראי משתמע שהוא משווה את עצמו למשה: כשם שעינו של משה לא הייתה צרה באלדד ומידד, כן עינו של העשיר אינה צרה באדם הנושא את שמו והוא עשיר כמוהו. מובן, שעצם ההשוואה המובלעת היא קומית. יש לציין שהסיטואציה רווית הומור, משום ששתי הדמויות הנושאות שם זהה ומחפשות זו את זו עומדות זו מול זו, אך ההתוודעות המתבקשת אינה מתממשת. ועוד, החזרות הרבות על השם "רבי יודיל" יוצרות הומור לשוני.¹⁸

טו. אמר לו רבי יודיל לנטע... זכור אני בזמן שהייתי מתפלל בסידור רבי קאפיל, עד שלא החלפתיו בסידור השל"ה הקדוש, כשהייתי קורא בהלכות סעודה הייתי אומר, שישו שישו בני מעי שלא עברתם על דברי חכמים, ועכשיו אני מצעק מיסורי אוי לי מכרסי אוי לי מכרסי (עמ' כב-כג).
אוי לי מיוצרי ואוי לי מיצרי (בבלי ברכות סא ע"א).
אוי לי מיצרי אוי לי מיוצרי (בבלי עירובין יח ע"א).

דוגמה טו מושתתת על מאמר חז"ל. המלה כרסי ממירה שתי מלים, ואחת מהן, יצרי, מעניקה לה פרשנות. עניין זה מסתבר גם מהזכרת שמו של השל"ה הקדוש,

17. ראה מסתו של ברגסון הנזכר ברשימת המחקרים להלן, עמ' 388, 391, 406.

18. ראה שם, עמ' 420-422.

שאת מאמרו מביא עגנון בהמשך הרומן: "במקום אכילה גסה והלעטה שם לילית מצויה" (עמ' שלט).¹⁹

טז. באותה שעה יושבת פרומיט בינה לבין עצמה ואומרת בלבה, אנה הלך יודיל אנה פנה? (עמ' רעו).

יז. חזרה פרומיט וצעקה... אנה הלך התרנגול אנה ברח? (עמ' שצז).
אנה הלך דודך, היפה בנשים? אנה פנה דודך, ונבקשנו עמך (שיר השירים ו, א).

פסוק זה משיר השירים משמש תשתית לדוגמאות טז, יז. בדוגמה טז השם יודיל ממיר את השם דודך, ובכך מבוטאת מצוקתה של פרומיט, על כי יודיל אישה בעלם. בדוגמה יז הפועל ברח ממיר את פנה, והשם התרנגול את השם דודך, ובכך נרמזת הזיקה בין התרנגול לבין החתונה: הן הזיקה שציפו לה בני המשפחה, ששחיטתו תאפשר הכנת סעודה למשפחת החתן, והן הזיקה שהתממשה בסיום הרומן, היינו שהתרנגול, שברח למערה, הוביל את בנותיה של פרומיט לאוצר, והודות למציאת האוצר התחתנה לא רק פסיל הבכורה אלא אף שתי אחיותיה.²⁰

יח. אמר לו שמעון, ראובן אחי נענית לך. עליך ועל כיוצא בך אמרו (תמיד ל"ב) איזה חכם הרואה את הנולד.
לאחר שסיפר רבי זכריה אותו המעשה צהלו פניהם של המסובים ואמרו, חכם היה רבי ראובן, כמו שאומרים איזהו חכם כל שיש לו ממון (עמ' קכג).

דוגמה זו מיוחדת, משום שאמרת התשתית מקדימה בה את המשפט שחלה בו המרה. שלא כבדוגמאות הקודמות כאן ההמרה חלה על כל פסוקית הנשוא שבמשפט הייחוד, והמרה זו משקפת את שינוי ההגדרה המקורית של החכם בפי המסובים. מבחינה סמנטית ההמרה מעתיקה את המשמעות מתחום חיי הרוח לתחום החומרני, והניגוד החזק מאיר את הדמויות באור אירוני.

להלן דוגמה נוספת שמובעת בה הערכה לעושר ומשתקף בה הניגוד בין נורמות החברה המתוארת ברומן לבין הערכים המובעים במאמרי חז"ל:

יט. גדולה עשירות שנותנת כבוד לבעליה... (עמ' רל).
גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה (בבלי נדרים מט ע"ב).

19. על הקשר בין שני המקומות ביצירה למדתי ממאמרו של ג' שקד, "אחדות ופיצול ולמבנה הרומן 'הכנסת כלה'", פנים אחרות ביצירתו של ש"י עגנון, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1989, עמ' 31.

20. אברהם הולץ תיאר את התרנגול כ"פולוס אכס מאכונה" (תרנגול בלטינית pullus) על משקל "דאוס אכס מכונה" (מעשה ר' יודיל חסיד, עמ' 70 והערה 131 שם).

ההעתקה מתחום הרוח בולטת בדוגמאות המושתתות על פסוקים ומאמרי חז"ל שבענייני קודש ובתיאור ירושלים, כפי שנראה להלן, בדוגמאות כ-כג.

כ. מה אומר ומה אדבר, עומדות היו רגלינו בבית חמי ונשמטנו משוטטת בהיכל הניגון (תרצ"א, כרך ב, עמ' טז).
עמדות היו רגלינו בשעריך, ירושלם (תהלים קכב, ב).

יש לציין, שבמהדורת תשי"ג מושמט משפט זה, ובמקומו באים שישה משפטים. הראשון שבהם פותח בפתחה דומה לזו שבדוגמה כ:

מה אומר לך רבי יודיל, מיד נתמצה הלב והדמעות התחילו מקלחות כמעיינות והנפש המתפעלת הרגישה מה אבדנו בעוונותינו הרבים שבית מקדשנו חרב ואין אנו יכולים להקריב קרבן (תשי"ג, עמ' רמט).

כא. מי שלא ראה את בראד לא ראה של ישראל מימיו (תרצ"א, כרך א, עמ' רא).

מי שלא ראה את בראד לא ראה כרך נחמד של ישראל (תשי"ג, עמ' קנט).
מי שלא ראה ירושלים בתפארתה, לא ראה כרך נחמד מעולם (בבלי סוכה נא ע"ב).

בדוגמה כ השם ירושלים מומר בצירוף בבית חמי (חמיו של יעקב שמשון), והסיטואציה היא של הקשבה לפיוטים ולסליחות. אמנם במהדורת תשי"ג מושמט האזכור של הפסוק המקראי, אך המשפט שבא כתחליף נסב על בית המקדש, ומחזק את דעתנו שיש זיקה בין דוגמה כ לתהלים קכב, ב. מובן שבהמרה מקודש לחול יש משום הנמכה.

בדוגמה כא שם העיר בראד ממיר את השם ירושלים. יש לציין שבשני הנוסחים נוספו למימרה המלים של ישראל, תוספת הנובעת, כנראה, מהמגמה להדגיש שבראד היא עיר של יהודים. נוסח תשי"ג קרוב יותר למימרת חז"ל משום שהוא כולל את שם התואר נחמד, אם כי אין בו נרדף למלה מעולם כפי שיש בנוסח תרצ"א – מימיו. המרת השם ירושלים בשם בראד משקפת נימה אירונית כלפי אלה שמצאו בגולה תחליף לארץ-ישראל והתייאשו מן הגאולה.

כב. מי שלא ראה שמחת שני המחוננים בשעה שנפטרו זה מזה לא ראה שמחת מחוננים מימיו (עמ' רמד).

כג. מי שלא ראה שמחת חמי שראה את חתנו עובר לפני התיבה בבית הכנסת הגדול ועטרה של כסף קשורה לטליתו לא ראה בשמחתו של חותן (עמ' רנא).

מי שלא ראה שמחת בית השואבה, לא ראה שמחה מימיו (סוכה נא ע"א).

לדוגמאות כב, כג משפט תשתית אחד. בדוגמה כב האירוניה בולטת, שהרי השמחה היא חולין שבחולין ונובעת מעניין שלילי – התפטרותם של המחוננים זה מזה.

דוגמה כג שייכת לתחום הקודש, שהרי מתואר חתן העובר לפני התיבה בבית הכנסת. אך מקריאת העמודים שלאחר המובאה מתברר שעולה אירוניה מהשוואה למשפט התשתית, שהרי אותו חתן התנהג כבחור "קל שבקלים" (עמ' רנג), נעלם מבית הכנסת, לא עבר לפני התיבה ביום הכיפורים, ואף "חילל את יום הקדוש בפרהסיא" (עמ' רנד).

יש לציין שבדוגמה כג נרמז הפסוק "צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה, בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתנתו וביום שמחת לבו" (שיר השירים ג, יא). באזכור שני מקורות במשפט אחד נעסוק בסעיף הבא.

1.5 שרשור

שרשור הוא חיבור צירופים או פסוקיות ממקורות שונים. בדוגמאות שלהלן ניתוספו לשרשור דרכים אחרות של שינוי, שנידונו לעיל.

כד. ...הלא כל איש אשר הוצק חן בשפתותיו, ישא מדברותיו, על זלוטשוב העיר, במליצה ושיר (תרצ"א, כרך א, עמ' קלו).²¹
...הוצק חן בשפתותיך, על כן ברכך אלהים לעולם (תהלים מה, ג).
...והם תכו לרגלך, ישא מדברתיך (דברים לג, ג).

בדוגמה שלפנינו שובצו צירופים משני פסוקים שונים במקרא. הכינויים החבורים לשמות הומרו מגוף הנוכח לגוף הגסתר, וההמרה לצורה מדברותיו גורמת לשינוי במשמעות הפועל הפוליסמי שמקדים אותה, ישא. הניגוד בין משפטי התשתית ממזמור תהלים ומברכת משה לבין המשפט המשולב בשיר על העיר זלוטשוב גורם לחילון ולהנמכה.

כה. ...גלגל טובב וגלגל חוזר והעגלה כאילו במקומה עומדת (תרצ"א, כרך א, עמ' לט-מ).
גלגל טובב וגלגל חוזר והעגלה כאילו אינה זזה (תשי"ג, עמ' ל-לא).
גלגל הוא שחוזר בעולם (שבת קנא ע"ב).
דוד הלך ודוד בא והארץ לעולם עמדת (קהלת א, ד).

דרך השרשור ניכרת רק במהדורת תרצ"א, הואיל ובמהדורה המאוחרת הושמטה המלה עומדת שבפסוק בקהלת. עם זאת גם במהדורה המאוחרת נשמר מבנה החזרה

21. משפט זה הושמט ממהדורת תשי"ג.

בחלק הראשון של המשפט, שלדעתנו מושתת על מבנה הפסוק בקהלת: דור הולך ודור בא – גלגל טובב וגלגל חוזר.

בשני הנוסחים המלה והעגלה ממירה את המלה והארץ שבפסוק בקהלת, והיא מצביעה על צמצום עולמם של ר' יודיל ובטע לארבע אמות של העגלה. הצמצום גורם לאפקט קומי.

כו. אמר לו משכני לנרוצה נרוצה אחי זכור אתה ימים ראשונים בשעה שעדיין לא נתקנו דרכים... (תרצ"א כרך א, עמ' קכט).

אמר לו משכני לנרוצה, נרוצה אחי זכור אתה ימים ראשונים קודם שנתקנו דרכים... (תשי"ג, עמ' ק).

זכרו ראשנות מעולם... (ישעיהו מו, ט).

כי שאל גא לימים ראשנים... (דברים ד, לב).

...כי אל דעות ה' ולא [קרי: ולו] נתכנו עללות (שמואל א ב, ג).

בשני הנוסחים יש שרשור של צירופים משני פסוקים, כאשר צורת הפועל זכרו הומרה מציווי נוכחים לבינוני פעול יחיד, זכור. בנוסח תרצ"א אפשר שיש גם שרשור של צירוף מפסוק בשירת חנה, כאשר משמשת בו צורת הכתיב של המלה הראשונה בצירוף ולא. נוסף לכך הומרה האות כ באות ק במלה נתכנו. ההמרה למלה נתקנו אינה גוררת שינוי פונטי בעברית החדשה, אך גורמת לשינוי סמנטי במשמעות המלה. המרות אלה משנות לחלוטין את משמעות הצירוף.

יש להעיר שדוגמה כו היא קטע מדיאלוג בין סוסים הקרויים משכני ונרוצה, על פי "משכני אחריך נרוצה" (שיר השירים א, ד). השמות שהוענקו לסוסים קשורים, כנראה, לתפקידם במילוי מצוות הכנסת כלה. על אף המגמה להאנשתם ביצירה יש אפקט קומי בכך שהסוסים משתמשים בצירופי לשון מדברי משה אל העם, מנבאות ישעיהו, ואולי אף משירת חנה.

עם סיום הפרק הראשון עלינו לציין, שמחמת קוצר היריעה לא נידונו כל דרכי שינוי מובאות שנקטו ביצירה, אלא רק מקצתן.

2. שימוש במובאות כלשונון וכמשמען

מובאות המשולבות בטקסט כלשונון וכמשמען מתמיינות לשלושה סוגים: מובאות שמראי המקומות שלהן מובחנים מרצף הטקסט, מובאות שמראי המקומות שלהן הם חלק מרצף הטקסט, ומובאות שהפכו לצירופים ולמשפטים משובצים בטקסט.

2.1 מראי המקומות מובחנים מרצף הטקסט

סוג זה הוא הרווח ביותר. מלות פתיחה ומראי מקומות מקדימים את המובאות, וכן מלות סיום באות לעתים בסופן, כגון: "וגו", "וכו".²² מראי המקומות באים בסוגריים בגוף הטקסט – בדומה למדרשים שבדפוס – לאחר מלות פתיחה אופייניות לסוג המובאה. למשל, לפני פסוקי מקרא רווחים ב"הכנסת כלה" ביטויים ומלים המשמשים בפתיחת פסוקים במדרשים, בתפילות ובפיוטים, כגון: "ככתוב", "כמו שכתוב", "שנאמר", "כמו שנאמר".²³ ואילו בפתיחת מאמרי חז"ל רווחים כאן הביטויים "שנינו", "זהו שאמרו חכמים", "אמרו רבותינו זכרונם לברכה" ועוד.²⁴ ביטויים אלה מקנים ליצירה אופי של מדרש. להלן ארבע דוגמאות:

כו. וכשראה רבי יודיל את השמים ואת הכוכבים התחיל מסתכל בהם, כדי לראות מעשי ידיו של הקדוש ברוך הוא, שהוא מצוה גדולה, כמו שנאמר (ישעיה מ') שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה, אלו שמים וחילותיהם (עמ' לו).

כה. מהרהר שלמה יעקב בלבנו... אלא נניח כל מיני אילו ונשליך על ה' היבנו, כמו שנאמר (תהלים ל"ג) גול אל ה' דרכך וגו' (עמ' סט).

כט. אמר לאשתו, שנינו (ברכות פרק הרואה) חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה... (עמ' רז).

ל. זהו שאמרו חכמים (ברכות ז') גדול שימושה של תורה (עמ' קכט).

2.2 מראי המקומות הם חלק מרצף הטקסט

אף המובאות שבסוג זה באות אחרי מראי מקומות, אך אלה אינם מוקפים בסוגריים, אלא משולבים במשפטים. בכך לא נקטע רצף הטקסט, המובאות מתמזגות

22. ראוי להעיר שבמהדורת תר"ף, שהתפרסמה בכתב-העת מקלט ב, לא צוינו מראי מקומות מדויקים לצד המובאות. בסיפורי "הכנסת כלה" שפורסמו בשנים תרע"ח (1917) – תרצ"א (1931) בכתבי-עת שונים צוינו מראי מקומות מדויקים רק בארבעה מתוך שבעה-עשר סיפורים: "הנסתרות והנגלות" (1921), "לסונקה" (תרפ"ד/1923), "התרגול והעכבר" (תרפ"ח/1928), "נכבדות מדובר בו" (תרצ"א/1931).

23. ביטויי פתיחה נוספים לפסוקים הם "כתוב בתורה", "אמר הכתוב", "הכתוב אומר", "וכתוב". לפתיחת פסוקי תהלים רווחים הביטויים "כבר אמר דוד", "הוא שאמר דוד", "כמו שאמר דוד המלך עליו השלום", "וכך אמר דוד המלך"; לפסוקי משלי "כמו שאמר שלמה", ולקהלת – "זה שאמר קהלת", "וכבר אמר החכם".

24. כפתיחות נוספות למאמרי חז"ל משמשים הביטויים "חז"ל אמרו", "זה שאמרו", "הרי הם אומרים", "וכבר אמרו באבות", "כמו שאמר רבי [פלוגי]".

ביצירה הספרותית באופן טבעי, ולקורא אין תחושה שיד המספר מתערבת התערבות למדנית בשיחות הדמויות. להלן שתי דוגמאות:

לא. אמר לו רבי יודיל... אשרי מי שמתרחק מחכמת העולם והלומד עומד בארור, כמו שאמרו רבותינו זכרונם לברכה במסכת סוטה מ"ט ארור אדם שילמד את בנו חכמה יוונית... (עמ' עג-עד).

לב. אמר העשיל... שהרי למדנו בעבודה זרה דף כ' עמוד ב' שלא יסתכל אדם באשה נאה וכו' ולא בבגדי צבע של אשה ואין הברייתא מחלקת בין כלה ביום הראשון לשאר נשים (עמ' פ).

2.3 הפיכת מובאות לצירופים ולמשפטים משובצים בשיח

ביצירה משובצים גם פסוקים או חלקי פסוקים, מאמרי חז"ל או חלקים מהם וכד' כחלק אינטגרלי מלשון המספר או מלשונן של דמויות שונות. אלה שונים מהמובאות שנידונו לעיל בכך שאינם מובחנים מלשון המספר או הדמויות באמצעות מלות פתיחה, מראי מקומות ומלות סיום.

הואיל והשיבוצים הם חלק אינטגרלי של לשון הסיפור (הגרציה), הדיאלוגים וההרהורים, הם נתפשים בעיני הקורא כזכרי לשון מהמקורות שהופנמו בתודעת הדמויות או בתודעת המספר ברומן, ואינם חיצוניים לה כמו המובאות המאוזכרות ברומן שנידונו לעיל בסעיפים 2.1, 2.2. נדגים את דברינו:

לג. מצא המלך אוצרותיו שרודים וכל מחמדיו בזוזים וציוה לחקור ולדרוש מי הוא זה אשר מלאו לבו לעשות כן (עמ' רג; על פי אסתר ז, ה).

לד. וברזאן רחוקה מבראד כשמונה שעות, והיא עיר ואם בישראל... (עמ' רו; על פי שמואל ב כ, יט).

לה. כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הרוב ובא הבית וסמך ידו על הקיר ונשכו הנחש, כך נמלטו מן הצנה פגעו במשומד, ברחו מפני המשומד נכנסו ליער שאין לו סוף ושמעו קול איום ונורא (עמ' קד; שיבוץ מעמוס ה, יט).

לו. חזר רבי יודיל לביתו... החכם עיניו בראשו, ומסתמא לא גילה להן היאך הגיע לק"ק רוהטין וישב במלון ולמד תורה מתוך עושר... (עמ' שלז; שיבוץ מקהלת ב, יד).

2.4 הערות על ההנמקה הספרותית לשימוש במובאות

עתה ננסה לענות בקווים כלליים על השאלה שהעלינו בהערות הפתיחה, מה טעם ראה המחבר להשתמש במספר כה גדול של מובאות מהמקורות ביצירה שהיא בגדר

ספרות יפה. נראה לנו שההנמקה העיקרית היא, שעולם השיח המעוצב ביצירה, כמו ביצירות רבות אחרות של עגנון, הוא עולמם של יהודים שאורח חייהם מושתת על התורה, ספרות חז"ל, ספרי הלכה, ועוד. הדמויות המאכלסות עולם שיח זה הן חסידים, צדיקים, תלמידי חכמים, דרדקים, מגידים ואף משכילים. אלה מאזכרים דברי תורה ומאמרי חז"ל, מתפלפלים ומתפלמסים ומספרים סיפורי יראים. המובאות מהמקורות משמשות בעיצוב אורח חייהם ובתיאור חיי הרוח שלהם ותודעתם. ביצירה מסוג זה אך טבעי הוא, שגם לשונו של המספר ברומן מתובלת במובאות מהמקורות. אלה הופכות לחוטי השתי במארג הטקסט.

ההיזקקות למובאות או ההתגדרות בהכרת המקורות התרבותיים-הדתיים משמשות גם אמצעים לאפיון הדמויות. למשל, הדמויות העממיות אינן מצטטות מן המקורות באותה מידה שתלמידי חכמים עושים זאת. יש גם הברל בסוגי המובאות שבפי דמויות שונות. הדמויות העממיות משתמשות לרוב בפתגמים עממיים או במאמרי חז"ל מקוטעים בלא מראי מקומות. לדוגמה, הדיאלוג בין רבי יודיל החסיד לבין בטע בעל העגלה, שבו רבי יודיל מתגדר בדיעות מדויקות (ראה עמ' כז).

הדמות הראשית ברומן – דמותו של ר' יודיל החסיד – מעוצבת משתי נקודות תצפית. הוא מתואר כחסיד ירא שמים שכל מעשיו באים לשם קיום מצוות התורה או מתוך ציות לדברי הצדיק מאפטא, ובו בזמן כאדם שאינו דואג לפרנסת בני משפחתו ואינו מתכנן את מעשיו בעצמו – דמות פאסיבית לחלוטין. תיאור שני פנים אלה בדמותו נעשה באמצעות מובאות מהמקורות:

לז. הקיצור, רבי יודיל היה יושב באכסניא ולומד תורה. אף הוא קנה לו מזוזה וכשהיה פוסק מתלמודו היה מסתכל במזוזה לקיים שויתי ה' לבגדי תמיד, שכל מצוה ומצוה יש לה טענה להקדוש ברוך הוא (איוב מ"א) מי הקדימני ואשלם, כלום עשה לו מזוזה קודם שנתתי לו פתח (עמ' רכד).

לח. בנוהג שבעולם אדם צריך לנסוע למקום פלוני יושב בעגלה ונוסע למקום פלוני, אבל רבי יודיל לא דקדק בזה, פנה לצפון ומצא עגלה נוסעת לדרום נסע לדרום, פנה למזרח ומצא עגלה למערב נסע למערב. כל אותם הימים לא היה זו פסוק זה מתוך פיו (משלי ט"ו) בכל מקום עיני ה' צופות, ואומר (שם ה') כי נכת עיני ה' דרכי איש, ענייני העולם הזה אין להם קבע, אין אנו יודעים איזה מהם חביב (עמ' רע).

יחסו של ר' יודיל לטבע אינו ישיר. הטבע על יופיו או מוראותיו נקלט בתודעתו

באמצעות הספרים.²⁵ יחס זה מתואר על ידי מובאות. ראה דוגמה כזו לעיל וכן הדוגמה שלפנינו:

לט. ורבי יודיל יושב ומרתת. אוי, פתאום תצא חיה רעה מן היער. הזאב והארי והדוב והנמר והברדלס והנחש שבמשנה בבא קמא ושבמשנה סנהדרין ימיתו אותו מיתת ודאי (עמ' נא).

לא רק היחס לטבע נרקם באמצעות הספרים, אלא גם יחסים שבינו לבינה. בסיפור "מיטתו של שלמה יעקב", המשולב ברומן, שלמה יעקב מעודד את עצמו לפי מדרש משיר השירים רבה לפני שהוא נכנס לבית ארוסתו (עמ' סט). אין הוא יודע מה להגיד לארוסתו "ואיננו יכול להוציא מלה מפיו" (עמ' עא), ורק באמצעות קריאת שיר השירים ובפירוש הפסוקים לארוסתו הוא מביע את רגשותיו:

מ. נותן שלמה יעקב אצבע על הפסוק ומפרש לה כפירוש רש"י, הנך יפה רעיתי הנך יפה עיניך יונים, כיונה זו שמשכרת את בן זוגה אינה מניחתו שיזדווג לאחר וכו'. וכך היו יושבים עד שהתחילו הנרות דועכים והולכים ונשמע פתאום קול מצייץ בחלון. נרתעה אותה ריבה לאחוריה אבל מיד חזרה לקרות בקול נאה ועליז, קול דודי הנה זה בא. נותן שלמה יעקב אצבעו על הפסוק ומפרש כפירוש רש"י... הנה זה עומד אחר כתלנו משגיח מן החלונות מצייץ מן החרכים, סבורה הייתי לישב עגונה עוד ימים רבים והנה הוא הודיע שהיה עומד ומצייץ מן החרכים (עמ' עא).

ניתן דעתנו לכך, שהסיטואציה לקריאת שיר השירים הולמת – ליל הסדר; אך תמונה זו ספוגה אירוניה דרמטית, משום ששלמה יעקב אינו יודע שהפסוק שהוא קורא "הנה זה... משגיח מן החלונות..." מתממש באותם הרגעים בדמותו של האהוב הגוי של ארוסתו, שעומד מעבר לחלון. וכן כשהוא מפרש לה את פירוש רש"י "סבורה הייתי לישב עגונה..." הוא מבטא למעשה את רגשותיה, אך לא כלפיו, אלא כלפי אהובה הגוי, שאתו היא עתידה לברוח באותו לילה.

בעולם השיח של היצירה, המושתת על המקרא, על ספרות חז"ל וכו' אין זה בלתי טבעי שאף השטן מצטט פסוק מן המקרא כדיאלוג עם רבי יודיל (ראה עמ' שיב). ואף העכבר והתרנגול משתמשים בפסוקי מקרא בסיפור הקרוי על שמם (ראה עמ' סא-סב). יש לציין, שבבקיאותם במקרא ובסידור מתגלה מוטיב קומי. האפקט הקומי נובע גם מכך שסיפור זה מובא בפיו של הסוס משכני, שמספר אותו לחברו הסוס נרוצה.

25. תופעה זו רווחה ביצירותיו של מנדלי, ותוארה בספרו של ג' שקד בין שחוק לדמע.

3. סיכום

מבדיקת המובאות מהמקורות ביצירה – אלה המשולבות כלשונו וכמשמען ואלה שהוכנסו בהן שינויים – מתברר שהן משמשות כטקסט תשתית ליצירה, וזו הופכת למעין טקסט עלי. המשמעות המלאה והעמוקה של היצירה עולה מתוך פענוח טקסט התשתית וההשוואה אתו.

ליצירה זו שני פנים מנוגדים: פן אחד סיפור יראים, שבו ר' יודיל החסיד – הדמות הראשית – בוטח באופן מוחלט בהשגחה ומציית לדברי הצדיק, ואלה אכן מתממשים במלואם בנס המתרחש בסוף העלילה; והפן האחר קומדיה, שבה ר' יודיל החסיד, המכונה אף יודיל בטלן, חי ומתנהג בפאסיביות כמעט מוחלטת (ראה למשל דוגמאות ט, י, יא).

שני סוגי המובאות משמשים שני פנים מנוגדים אלה: המובאות המשולבות כצורתן וכמשמען משמשות בעיקר את הפן היראי, ואילו המובאות שהוכנסו בהן שינויים משמשות את הפן הקומי. יש לציין שחפיפה זו אינה מוחלטת, ולעתים אף מובאות ששולבו כלשונו משמשות את הפן הקומי (ראה למשל דוגמאות לח, לט).

ריבוי של מובאות הנאמנות למקורותיהן והמלוות במראי מקומות – בין מובדלים מן הטקסט בסוגריים ובין משולבים בו – משווה ליצירה אופי של מדרש שבדפוס. יש לציין, שהאופי המדרשי מתבטא גם במדרשים שעגנון חיבר ושם בפי הדמויות או המספר – עניין שלא נידון כאן, משום שהוא מעבר לתחום מחקר זה. האופי המדרשי מעורר שאלה בדבר הסוגה של היצירה, שמא היא בין מדרש לספרות יפה.

ביבליוגרפיה

מקורות

ש"י עגנון, "הכנסת כלה", מקלט ב, תר"ף (1919–1920), עמ' 75–85, 259–276, 401–416.

ש"י עגנון, "הנסתרות והנגלות", התקופה י, תרפ"א (1921), עמ' 61–72.

ש"י עגנון, "לסונקה או אדם ובהמה", התקופה כא, תרפ"ד (1923), עמ' 33–44.

ש"י עגנון, "התרנגול והעכבר", הארץ, תרפ"ח (15.6.28).

ש"י עגנון, "נכבדות מדובר בו", מאזנים ג, יח–יט, תרצ"א (1931), עמ' 3–6.

ש"י עגנון, הכנסת כלה, ספר ראשון, ספר שני, כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך ראשון, כרך שני, הוצאת שוקן, ברלין תרצ"א.

ש"י עגנון, הכנסת כלה, כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך ראשון, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תשי"ג.

מחקרים

- י' אלשטיין, "רקע מדרשי סמוי – עיון בסיפור 'מעשה העז'", שמואל יוסף עגנון – מבחר מאמרים על יצירתו, הלל ברזל (מלקט), עם עובד תשמ"ב, עמ' 521–531.
- א' הולק, מעשה ר' יודיל חסיד – מראשיתו בנסים ונפלאות עד הכנסת כלה מאת ש"י עגנון, הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק תשמ"ו.
- מ"י הרצל, שי עולמות מקורות לעגנון – הכנסת כלה, הוצאת עקד תשל"א.
- ג' טורי וא' מרגלית, "דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול", הספרות ד, 1 (תשל"ג), עמ' 99–129.
- י' ינאי, "חילון בעברית החדשה – פרק בסמאנטיקה של הלשון", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות (תשל"ג), כרך ד, תש"ס, עמ' 101–113.
- ע' עבאדי, "גורמים מונעי קוהרנטיות בכמה מסיפורי עגנון", בלשנות עברית – קובץ מיוחד לתורת הסגנון והטקסט הספרותי, מס' 28–29–30 (תש"ן), עמ' 57–66.
- מ' פרוכטמן, "השפעתם של המקורות הקדומים והספרות החדשה על לשונו של אהרן מגד ב'החי על המת'", הספרות א, 3–4 (תשכ"ט), עמ' 723–725.
- ג' שקד, בין שחוק לדמע – עיונים ביצירתו של מגדלי מוכר-ספרים, הוצאת אגודת הסופרים בישראל ליד הוצאת מסדה 1965.
- ג' שקד, הסיפורת העברית 1880–1980, א, הוצאת כתר – הקיבוץ המאוחד תשל"ח.
- ג' שקד, "אחדות ופיצול (למבנה הרומאן 'הכנסת כלה')", פנים אחרות ביצירתו של ש"י עגנון, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1989.
- A. B. Band, *Nostalgia and Nightmare – A Study in the Fiction of S. Y. Agnon*, University of California 1968, pp. 126–184
- H. Bergson, "Le Rire", *Oeuvres, Textes annotés par A. Robinet*², Presses Universitaires de France, Paris 1963, pp. 383–485